

Türkiye'nin Göç Tarihi

14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla
Türkiye'ye Göçler

Derleyenler
M. Murat Erdoğan
Ayhan Kaya

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

TÜRKİYE'NİN GÖÇ TARİHİ
14. YÜZYILDAN 21. YÜZYILA TÜRKİYE'YE GÖÇLER

DERLEYENLER

M. MURAT ERDOĞAN - AYHAN KAYA

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

TÜRKİYE'NİN GÖÇ TARİHİ

14. YÜZYILDAN 21. YÜZYILA TÜRKİYE'YE GÖÇLER
DERLEYENLER M. MURAT ERDOĞAN - AYHAN KAYA

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 507
GÖÇ ÇALIŞMALARI 17

ISBN 978-605-399-397-1

KAPAK BALKAN SAVAŞI SIRASINDA BULGARİSTAN'DAN GELEN GÖÇMENLER BAB-I ALI'DEN GEÇERKEN
(ARKADA NALLI MESCİD'İN KAPISI GÖRÜNMEKTE). "BEDBAHT MUHACIRIN KAFİLELERİ" RESİMLİ KİTAP, NUMERO 46,
KANUN-U EVVEL-KANUN-U SANİ, 1327 (1912)

1. BASKI İSTANBUL, HAZİRAN 2015

© BİLGİ İLETİŞİM GRUBU YAYINCILIK MÜZİK YAPIM VE HABER AJANSI LTD. ŞTİ.
YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, NO: 43/A KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 52 59 - 311 52 62 / FAKS: 0212 297 63 14 • SERTİFİKA NO: 11237

www.bilgiyay.com
E-POSTA yayin@bilgiyay.com
DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN FAHRI ARAL
TASARIM MEHMET ULUSEL
DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DIZGİLEVİ • www.dizgievi.com
DÜZELTİ REMZİ ABBAS
BASKI VE CİLT MEGA BASIM YAYIN SAN. VE TİC. A.Ş.
ÇİNGİR MAH. GÜVERCİN CAD. NO: 3/1 BAHA İŞ MERKEZİ, A BLOK KAT 2 AVCIYAR İSTANBUL
TELEFON: 0212 412 17 00 / FAKS: 0212 422 11 51 • SERTİFİKA NO: 12026

TÜRK İDARİ ARAŞTIRMALAR VAKFI

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
GÖÇ VE SİYASET ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
HACETTEPE UNIVERSITY
MIGRATION AND POLITICS RESEARCH CENTER

BU KİTAP, İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI, TÜRK İDARİ ARAŞTIRMALAR VAKFI İLE HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ GÖÇ VE SİYASET ARAŞTIRMALARI MERKEZİ'NİN ORTAK YAYINIDIR.

Istanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
Istanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Türkiye'nin göç tarihi: 14. yüzyıldan 21. yüzyıla Türkiye'ye göçler /
derleyenler M. Murat Erdoğan, Ayhan Kaya.

392 pages: illustrations, 3 charts, 7 maps, 13 table; 19x24 cm.

Includes bibliographical references and index.

ISBN 978-605-399-397-1

1. Turkey --Emigration and immigration --History. 2. Turkey --Emigration and immigration --Political aspects.
3. Turkey --Emigration and immigration --Social aspects. 4. Rural-urban migration --Turkey. 5. Refugees --Turkey --Social Aspects.
6. Squatter settlements --Turkey. 7. Balkan Peninsula -- Emigration and immigration --History.
8. Turks --Relocation --Balkan Peninsula --History. 9. Jews --Turkey --Istanbul --History. 10. Turks -- Germany --Social conditions.
11. Turks --Ukraine --Crimea --Relocation. 12. Foreign workers, African --Turkey --History. 13. Refugees, Syrian -- Turkey.
- İ. Erdoğan, M. Murat. İI. Kaya, Ayhan.

JVB745.T87 2015

TÜRKİYE'NİN GÖÇ TARİHİ
14. YÜZYILDAN 21. YÜZYILA TÜRKİYE'YE GÖÇLER

DERLEYENLER
M. MURAT ERDOĞAN - AYHAN KAYA

*Rüya Aysu ve Deniz Marco'ya
geleceğinize, geleceğimize*

İçindekiler

- xi** Derleyenler ve Yazarlar
- xvii** Teşekkür
M. MURAT ERDOĞAN - AYHAN KAYA
- xxi** Önsöz
KEMAL H. KARPAT
- 3** Giriş
AYHAN KAYA – M. MURAT ERDOĞAN
- 15** **1** 14. ve 15. Yüzyıllarda Anadolu'ya ve Balkanlar'a Türklerin Göçü
LEVENT KAYAPINAR - YUSUF AYÖNÜ
- 17** Giriş
- 22** Osmanlı Öncesi Balkanlar'a İlk Türk Göçleri ve Yerleşimleri
- 23** Anadolu Coğrafyasından Balkanlara Türk Göçleri
- 27** Osmanlı Döneminde Anadolu'dan Balkanlar'a Göç
- 35** **2** Anadolu ve Balkanlar'a Romanların Göçü
SINAN GÖKÇEN
- 39** Romanların Kökeni ve İlk Göçleri
- 40** Romanlar İçin Dönüm Noktası: Anadolu
- 42** Romanlar ve Osmanlı İmparatorluğu
- 45** Sonuç
- 47** **3** Geçmişten Günümüze Anadolu'ya Yahudi Göçü
NAİM A. GÜLERYÜZ
- 49** Giriş
- 50** Göçlerin Kronolojisi
- 50** Osmanlı'dan Önce Anadolu'ya Yerleşmiş Yahudiler
- 51** Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Yahudiler
- 52** 14. ve 15. Yüzyıllarda Avrupa'dan Aşkenaz Yahudilerinin Göçleri
- 53** Yitshak Sarfati Mektubu
- 54** İstanbul'un Fethi ve Fatih Sultan Mehmed
- 55** İspanya ve Portekiz'den Sefarad Yahudilerinin Göçleri
- 58** 16. Yüzyılda Avrupa'dan Göçler
- 59** Apulya ve Bohemya'dan Göç
- 59** Papa IV. Paulus, Kanuni Sultan Süleyman ve Ankona Konversoları
- 60** 17. Yüzyılda Hollanda ve Padolya'dan (Lehistan) Göçler
- 60** Osmanlı - Kutsal İttifak Savaşları ve Karlofça
- 61** 18. Yüzyıl ve 19. Yüzyıl Göçleri
- 61** Güneydoğu Avrupa ve Balkanlar'dan Göç

- 62 Orta Avrupa'dan ve Rusya'dan Göçler
- 63 Modern Türkiye Zamanında ve İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Yaşanan Göçler
- 64 Göçlerin Nedenleri ve Osmanlı'nın Tutumu
 - 64 İspanya-Portekiz Sefarad Göçü
 - 66 Hristiyan Avrupası'ndan Göçler
 - 67 Fetihler ve Kaybedilen Topraklar
- 67 Osmanlı'nın Balkanlar'da İskân Politikası
 - 67 Doğu Avrupa ve Rusya'dan Göçler
- 69 Sonuç
- 75 4 Geçmişten Bugüne Siyah Afrika'dan Türkiye'ye Göçler: Kölelikten Küresel Girişimciliğe
 - MAHIR ŞAUL**
 - 77 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Siyah Afrika'dan Göçler
 - 81 Sahra-altı Afrika'dan Türkiye'ye Gelen Köleler
 - 82 Siyah Kölelerin Afrika'daki Vatanları
 - 83 Yukarı Nil Havzası, Kızıldeniz, Habeş, Harar
 - 85 Beyaz Nil'in Batısı, Kordofan, Darfur, "Kırk Gün Yolu"
 - 86 Orta Afrika'dan Libya Limanlarına Varan Yollar
 - 87 Vaday
 - 88 Çad Gölü Havzası
 - 89 Kavuşma Noktası Olarak Fizan
 - 90 Batı Afrika
 - 92 Nerelerden Kaç Kişi Getirildi?
 - 96 Afrikalıların Büyük Deniz Aşırı Yolculuğu
 - 98 Esir Pazarı
 - 100 Afrikalıların Yeni Ülkelerinde Toplumsal Yaşamı
 - 100 Diller
 - 101 Bahar Kutlamaları, Dana Bayramı, Tütsüleme Törenleri: Kuzey Afrika Etkileri
 - 103 Hausa Kültür Kaynakları: Boru, Baba, Godya, Tütsü
 - 105 Köle ve Azatlıktan Vatandaşlığa
 - 109 21. Yüzyılda Sahra-altı Afrika'dan Türkiye'ye Göç
- 119 5 Kırım Tatarları ve Nogayların Osmanlı İmparatorluğu'na Göçleri (1783-1922)
 - KEMAL YAKUT**
 - 121 Giriş
 - 122 Göçler Başlıyor
 - 123 Göçmenler ve İskânları
 - 130 Sonuç
- 133 6 Türkiye'de Çerkesler
 - AYHAN KAYA**
 - 135 Çerkes Sözcüğünün Etimolojisi

- 138 Türkler ve Çerkesler Arasındaki İlişkilerin Tarihsel Arka Planı
 141 1864 Çerkes Sürgünü
 142 Kaf Dağı'nın Arkasındaki Hayali Ülke Gerçek Oluyor...
 145 Türkiye'deki Çerkes Diasporası
 147 Çerkesler ve Potlaç Ekonomisi
 148 Diasporik Çerkes Kimliği
 149 Sonuç
- 153 7 Zorunlu Göçün 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri
BAŞAK KALE
 155 Giriş
 157 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Demografik ve Siyasal Durumu
 161 Zorunlu Göçün Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki
 Politik, Sosyal ve Ekonomik Etkileri
 166 Sonuç
 167 Teşekkür
- 171 8 Yunanistan'dan Anadolu'ya Göç: Nüfus Mübadelesi
ELÇİN MACAR
 173 Giriş
 174 Nüfus Mübadelesi Süreci
 175 Lozan Konferansı
 176 Mübadele Protokolü ve Karma Komisyon
 177 Mübadillerin Türkiye'ye Nakli
 179 İskân
 182 İskân Sürecinde Yaşanan Bazı Sorunlar
 184 "Çözüm"
 185 Sonuç: Homojen Bir Nüfus Oluşturma Hedefi ve Tarih Yazımı
- 191 9 Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Sayılar, Koşullar ve Tartışmalar
NURCAN ÖZGÜR BAKLACIOĞLU
 193 Giriş
 194 20. Yüzyılda Yugoslavya'dan Göçlerde Kategori ve Kavram Tartışmaları:
 Muhacir, Mülteci, İskanlı Göçmen, Serbest Göçmen
 197 20. Yüzyılda Yugoslavya'dan Göçlerin Sayılarıyla İlgili Tartışmalar
 204 Göçlerin Nedenlerine İlişkin Tartışmalar
 204 Savaş Arası Dönemde Göçün Neden ve Koşulları
 207 Savaş Sonrası Yugoslavya Sosyalist Federasyonu'nun Kuruluşundan
 Modern Sosyalist İktisat ve Toplum Reformuna
 215 Sonuç: Yugoslavya'dan Göçlerin Sonuçları

221 10 Türkiye’de Avrupa Birliği Vatandaşları

CANAN BALKIR - BIANCA KAISER

225 Türkiye’de Yaşayan AB Vatandaşlarının Oluşturduğu Gruplar

226 AB Vatandaşlarının Türkiye’de Bölgelere Göre Dağılımları

232 AB Vatandaşlarının Gayrimenkul Dağılımları

234 AB Vatandaşları ve Uyum Sorunları

236 Türkiye’de Vatandaşlık ve Yabancılar

238 Sonuç

243 11 Azerbaycan Türkleri Örneğinde Avrasya Coğrafyasından
Türkiye’ye Yönelik Yüksek Nitelikli İnsan Göçü

O. CAN ÜNVER

245 Giriş

247 Kuramsal ve Kavramsal Düşünceler

250 Tarihsel Çerçeve ve Türkiye’nin Çekim Gücü

252 Asya’dan Türkiye’ye Gelen Özellikli Bir Grup Olarak Azerbaycan Türkleri

253 Hukuksal Çerçeve

255 Siyasal Yaklaşımlar

256 Gelecek Perspektifleri: Olası Ekonomik, Siyasal ve Toplumsal Sonuçlar

259 12 Türkiye’nin Son Elli Yıllık Emek Göçü: Yorum, Eleştiri, Öngörü

NERMİN ABADAN-UNAT

261 Giriş

263 Devlet Eliyle Gönderilen Emek Göçünün
İlk Yirmi Beş Yıllık Bilançosu (1960-1975)

265 Türkiye’nin İşçi Tasarruflarını Değerlendirme Planları

265 Aile Birleşimi ve Çocukların Eğitim Sorunları

267 Türk Göç Hareketinin Karakter Değiştirmesi

268 1980 ve 90’lardaki Gelişmeler

268 Almanya’da Dönüşü Teşvik Eden Düzenlemeler

268 Almanya’nın Yeni Yabancılar Yasası ve
Artan Yabancı Düşmanlığı (*Xenophobia*)

270 Çokkültürlülük ve Göçmenlerin Toplumla Bütünleşme (*Integration*) Politikaları

270 “İlimli İslâm”ı Yaratma Çabası ve Göçmenler

271 2000’den Bu Yana Göçmen Kökenli Kadınların Sorunları

271 Yasadışı İstihdam, Seks Ticareti

272 Müslüman Göçmen Kadınlar ve Başörtüsü Konusu

272 Artan Ulus-ötecilik (Transnasyonalizm):

Çifte Vatandaşlık ve Yurtdışından Oy Kullanımı

274 Sonuç

- 277 13** Türkiye'ye Yönelen Düzensiz Göç Dalgaları İçinde "Transit Göç"
AHMET İÇDUYGU
279 Giriş
280 Türkiye'ye Yönelen Düzensiz Göç: Kısa Bir Tarihsel Bakış
282 Türkiye'nin Düzensiz Göçü İçinde "Transit Göç"
283 Transit Göçmenler
284 Döngüsel (ya da Dairesel) ve Çalışma Amaçlı Göç
285 Sığınmacıların ve Mültecilerin Hareketi
287 Türkiye'deki Düzenli Göç
287 "Transit Göç"ün Anatomisi: "Güvenlikleştirme ve Ekonomikleştirme"
292 Sonuç
- 295 14** Hoşgörü ve Çelişkiler: 1989, 1991 ve 2011'de Türkiye'ye Yönelen
 Kitleselel Mülteci Akınları
KEMAL KIRIŞCI - SEMA KARACA
297 Giriş
299 Türkiye'nin Sığınma Uygulamaları
301 1989: Bulgar Türklerinin Kitleselel Akını
304 1991: Kuzey Iraklı Kürtlerin Kitleselel Akını
306 2011-2014: Suriyelilerin Kitleselel Akını
310 Sonuç
- 315 15** Türkiye'ye Kitleselel Göçlerde Son ve Dev Dalga: Suriyeliler
M. MURAT ERDOĞAN
317 Giriş
320 "Geçicilik-Kalıcılık" Ekseninde Türk Toplumunu ve Suriyeliler
320 Türkiye'deki Suriyelilerin Krizinin Genel Özellikleri
325 HUGO Alan Araştırmasının Bulguları
326 Suriyelilerin Görüş, Duygu ve Beklentileri
330 Yerel Halkın (Türk Toplumunun) Görüş, Duygu ve Beklentileri
335 "Türkiye'deki Suriyeliler Algısı" Araştırmasının Bulguları
335 Suriyelilerin Kabulü ve Kabulün Dayanağı
337 Çalışma ve Eğitim Hakkı
338 Toplumsal Gerilim
338 Suriyelilerin Kalıcılığı Konusundaki Düşünceler
339 Birlikte Yaşam, Komşuluk, Vatandaşlık ve Kalıcılık Konusundaki Öngörüler
341 Medya
341 STK'lar
342 *Que Vadis?* Suriyeliler Artık Türkiye Toplumunun Bir Parçası mıdır?

12

**Türkiye'nin Son Elli Yıllık Emek Göçü:
Yorum, Eleştiri, Öngörü**

NERMIN ABADAN-UNAT

60'lu yıllarda Almanya'ya giden ilk Türk işçileri.

GİRİŞ

Uluslararası göç akımları 20. yüzyılda küresel çaptaki ekonomik, toplumsal ve siyasal haritaların temel öğelerinden birini oluşturmaktadır. Dünya kamuoyu özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yer yer yeni yaratılan ulusal sınırlar arasında yoğun nüfus hareketlerine tanık oldu. Bu meyanda uluslararası göçün ikili hüviyeti ortaya çıktı. Bir yandan yeniden yapılanmayı gerçekleştirmek amacı ile talep edilen emek göçü devletler arası ikili anlaşmalar yolu ile düzenlenmeye çalışıldı. Öte yandan ise, ileri derece gelişmiş endüstri toplumları iş bulma, daha iyi bir yaşama kavuşma amacı ile izinsiz olarak sınır aşma hareketlerine, başka bir deyimle düzensiz (illegal) göç akımlarına da sahne oldu.

Bu ikili hüviyet ilginç uygulamalara yol açmıştır. Bir yandan emek göçü yasal yollardan özendirilirken, öte yandan “arka kapıdan” girişlere piyasa mekanizmasının gereklerini yerine getirebilmesi için göz yumulmuştur. Bunun bir örneği Amerika Birleşik Devletleri'nde “geçici istihdam”ı öngören *bracero* programı, diğeri ise Avrupa'da İsviçre'nin benimsediği belirli bir “kota”ya dayanan giriş politikasıdır. Türk emek göçünde en önemli rolü oynayan Federal Almanya, 1950-70 yılları arasında “dönüşümlü göç” (*rotation*) usulünü uygulamaya çalışmış, ancak bu politika kâğıt üzerinde kalmıştır. Başka ülkeler ise –örneğin İsveç– emek göçü politikasını kabul etmeyip sadece “sığınma” (*refugee*) talebinde bulunanları kabul ederek onları kültürel bütünleşmeye doğru yönlendirmektedir. Suudi Arabistan, Libya, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi bir kısım Arap ülkeleri ise, tercihen erkeklerden oluşan yabancı işgücünü ancak müteahhitlerin önerdikleri projeler çerçevesinde kabul etmektedirler.

Böylesine farklı kamu yönetim uygulamaları giderek artarak, sadece ülkelerin nüfus yapısını değil, tüm politikalarını, özellikle dış politikalarını etkilemiştir. İşbaşına gelen hükümetlerin

siyasal tercihlerine de etki eden bu önemli nüfus hareketleri, sosyal bilimler alanında giderek derinleşen kuramsal tartışmalara da yol açmıştır (Schiller vd., 1995: 68-43; Abadan-Unat, 2006: 20-41; Toksöz, 2006: 16-24; Arnd-Michael et al., 2011). Bu teorileri tartışmak yer darlığından dolayı mümkün olmayacaktır. Buna karşın kısa bir tarihi perspektif vermeye çalışılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiyesi ile birlikte Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen yıllarda bir yandan yurda dönüşler, öte yandan yurttan çıkışlar cereyan etmiştir. Özellikle Lozan Barış Antlaşması gereği Yunanistan ile Türkiye arasında nüfus mübadelesi yapılmıştır. Bundan başka Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya gibi Balkan ülkelerinden de önemli sayıda Türk ve Müslüman toplulukları yurda gelmişlerdir. Bu yıllar boyunca Yunanistan'dan Türkiye'ye toplam 384.000, Romanya'dan 121.620, Yugoslavya'dan 300.000 Türk anavatana gelmiştir. 1948-50 yıllarında ise, Türkiye'den 30.000 kadar Yahudi İsrail'e gitmiştir. Bu göçlerin büyük bir kısmı, ekonomik olmaktan çok, insan haklarının korunmasını amaçlayan “siyasal göçler” sayılmaktadır. Bu göçlere ilişkin araştırmaların sayısı sınırlıdır (Coşkun ve Türkyılmaz, 2009).

Türkiye'nin çok partili sisteme geçmesi de göç araştırmalarının artmasına yol açmamıştır. Bu konu Türk üniversiteleri ile işbirliği halinde ilk defa kapsamlı olarak 1961 Anayasası'nın kabulünden sonra kurulan Devlet Planlama Teşkilatı'nın uyarılması ile gerçekleştirilmiştir. 1961 Anayasası'nın Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı içermesi ona bağlı olarak nüfus planlaması, endüstrileşme, planlı kalkınma gibi konuların bilimsel açıdan ele alınmasını zorunlu kılmıştır (Abadan, 1964; Abadan, 1969). Planın metninde dış göç olgusu, “artan işgücü ihracı” terminolojisi ile hükümet politikasının önemli bir ögesi haline getirildi (Abadan-Unat, 1976). Sorun başlangıçta akademik ve kuramsal bir çerçeveye oturtularak ele alınmadı. Bu konuda özellikle işçilerin sağlayabilecekleri tasarruflar belirleyici olmuştur. Bu muhtemel tasarrufları önemli bir potansiyel “girdi” olarak değerlendiren plancılar, daha çok toplumsal mühendislik anlayışı ile nüfus artışı ve işsizliğe çare bulmayı amaçlayan önlemler almaya çalışmışlardır. Nitekim Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda “insan gücü, istihdam, eğitim ve araştırma” bölümünde şu yoruma rastlayabiliyoruz:

“İstihdam politikasının bir başka yönü de işgücü fazlasının işgücü kıtlığı çeken Batı Avrupa ülkelerine ihracıdır. Ancak Türkiye işgücü fazlalığı olan, fakat niteliği yüksek işgücü konusunda kıtlık çeken bir ülkedir. İşgücü ihracının niteliği yüksek işgücü halinde olması bu kıtlığı arttırabilir, bu sancıncanın önlenbilmesi için gerekli tedbirlerin alınması şarttır” (Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 456).

Bu paragrafın gösterdiği üzere planlamacılar “beyin göçü”nü sakıncalarını öngörmüş, bu alanda önlem alınmasını da önermişlerdir. Nitekim, Alman İş ve İşçi Bulma Kurumu ile akdedilen 10 Ekim 1963 tarihli anlaşmadan sonra, Türkiye'de ülke çapında T. C. Çalışma Bakanlığı'na bağlı İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun ilân etmiş olduğu “yurt dışında açık olan işyerleri” listelerinde deneyimli işçi kümelerinden yoksun kalmamaları için Zonguldak ilini bu duyurular kapsamının dışında tutmuştur.

Konuya daha yakından bakıldığında görülüyor ki, planlayıcılar, özendirilecek olan dış göçü başlangıçta sadece “kısa süreli” olarak görmüşler; “dönüşüm/rotasyon” usulü ile bir yıllık bir

istihdam sayesinde işçilerimizin yeni bilgiler kazanacakları ve döndüklerinde bu bilgileri endüstrileşme sürecinde kullanacakları şeklinde özetlenebilecek “ütopik” düşünceler beslemişlerdir. Böylece dış göç ilk defa bir hükümet politikası olarak ortaya çıkıp, 1961 Anayasası'nın temel hedef olarak belirlediği ulusal kalkınmanın bir ögesi haline getirilince, konu açıkça ifade edilmeksizin modernleşme görüşü ile toplumsal tabanını bulan “dengeli kalkınma” modeline oturtulmuştur.

Öte yandan yurt dışına gitmek isteyen yurttaşlarımızın en önemli bölümünü kabul eden Federal Almanya, o dönemin özel siyasal koşulları olan bölünmüş Avrupa, Demir Perde gerisindeki ülkeler ve Doğu Almanya gerçeklerini hesaba katmayarak misafir işçi ücretlerini belirlemiştir. Daha çok Hamburg, Bremen ve Lübeck gibi limanlardaki tersane sahiplerinin işgücü talepleriyle birlikte işçi ücretlerinin sendikal anlaşmalar seviyesinde belirlenmesi doğrultusunda karar almışlardır. Sorunun insancıl boyutuna hiç önem verilmemiştir. Nitekim ünlü İsviçreli yazar Max Frisch bu dönemi şu meşhur cümlesi ile çok isabetli bir şekilde ifade etmiştir: “Biz emek sahiplerini çağırdık, karşımıza ise insanlar çıktı!” (Abadan-Unat, 1974).

Türk dış göçünün değerlendirilmesi sırasında bu olguyu çeşitli kuramsal yaklaşımların süzgecinden geçirme alışkanlığı, ancak 1970'li yılların ortasına doğru bir eğilim olarak belirlemiştir. Nitekim dış göç olgusunu “gelişmiş merkez” ülkelerle, “işgücü yollayan çevre” ülkeler arasında “asimetrik/bakışsız” ve yapısal bir bağlılık ilişkisine oturtmaya çalışan, dolayısıyla “eşitsiz büyüme” yaklaşımını savunan Nermin Abadan-Unat, Ali Gitmez, Ayşe Kudat, Mümtaz Peker, Cahit Talas, Erhan Tatlıdil gibi Türk sosyal bilimciler, bu düşüncelerini ilk on beş yılda elde edilen ampirik verilere ve az gelişmişlik sosyolojisinin ürettiği kuramsal çözümlere dayanarak geliştirmişlerdir. Nitekim 1975'te Yozgat ilinin Boğazlıyan kaza merkezi ile köylerinde Ankara Üniversitesi'nin SBF İskân ve Şehircilik Enstitüsü ile Hollanda Üniversiteler Birliği NUFFIC'in Remplod projesi aracılığı ile gerçekleştirilen “Göç ve Gelişme” projesinde yer alan Hollandalı ekibin üyeleri olan R. Penninx, H. Renselaar ve L. van Velzen de aynı yaklaşımları benimsemişlerdir (Abadan-Unat vd., 1975: 412).

Bu arada eklenmesi gereken bir diğer husus da, Türkiye'de göç olayının belli bir üniversiteye bağlı ya da özerk bir Göç Araştırma Merkezi tarafından belli aralıklarla sistematik olarak izlenmemiş olmasıdır. Bu nedenle elde edilen verilerin niteliği ve yıllara göre dağılımı önemli farklılıklar göstermektedir. Öte yandan, Hollandalı sosyal bilimler çevrelerinin ülkeler arası işbirliğine çok yatkın ve istekli olmalarına karşılık, bu tür bir isteğin Alman üniversiteleri tarafından o zamanlarda açığa vurulmamış olması davurgulanması gereken bir noktadır. Nihayet göç olayında önemli bir rol oynayan sosyal antropoloji disiplininin Türkiye'de yeterli ölçüde yerleşmemiş olması, gerek yurt dışına gidenler gerekse geride kalan yurttaşlarla ilgili bire bir gözlemlerin çok yetersiz olmasına yol açmıştır.

DEVLET ELİYLE GÖNDERİLEN EMEK GÖÇÜNÜN İLK YİRMİ BEŞ YILLIK BİLANÇOSU (1960-1975)

Türkiye'den Batı ülkelerine yönelen göç hareketleri aslında 1950'li yıllarda başlamıştır. Ancak o dönemlerde pasaport isteme hakkı ancak belirli yasal nedenlerle mümkündü. Yurttaşların dile-

diklerinde ülkelerinden çıkabilmeleri ve dönebilmeleri ancak 1961 Anayasası'nın sağladığı temel haklarla mümkün oldu. Dolayısıyla, 1950'li yıllarda Avrupa'ya gidenler genellikle bir tanıdığın yardımı ile aldıkları “davet mektubu” aracılığıyla, yani nominal yoldan gidebiliyorlardı. Bunun sonucu olarak gerek Türkiye'de gerekse Almanya'da “tercüme bürosu” adı altında bir çeşit işçi bulma ve yerleştirme kurumları ortaya çıktı. Bu durum özellikle Batı Almanya'daki Alman Sendika Birliği'ni (*Deutscher Gewerschaft Bund-DGB*) fazlasıyla rahatsız ediyordu. Endişeleri, gayri resmi yoldan ülkeye giren emekçilerin yerli Alman işçilerinin yasal yoldan kararlaştırılan asgari ücretlerini tehlikeye sokmaları, diğer bir deyişle “damping” yapmaları, yani düşük ücretle çalışmaları idi. Nitekim, o yıllarda Almanya'daki Türk işçilerinin sayısı 80-100.000 arasında tahmin ediliyordu (Abadan, 1966). İşte bu düşüncelerin etkisiyle dönemin Federal Almanya devleti ile Türkiye devleti arasında 30 Ekim 1961'de ilk işgücü gönderme anlaşması imzalandı. Daha sonra bir dizi Avrupa devletleri Türkiye ile benzer anlaşmalar imzalamışlardır (Abadan-Unat, 2006: 58, Tablo 2.2). Bu ilk anlaşmanın başlıca özellikleri, ağırlıklı olarak erkekleri kapsaması ve rotasyon ilkesine dayanmasıdır. Buna göre iş alanlar bir yıl süre ile yurtdışında istihdam edildikten sonra yurda döneceklerdi. Ancak bu şart hiçbir zaman uygulanmadı. Daha 1960'lı yıllarda Türk işçilerinin Batı Avrupa'da kalma niyetleri olduğu anlaşılmıştır (Abadan, 1972).

İlk yıllarda giden işçiler çoğunlukla İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük kentlerden gelmişlerdi; eğitim düzeyleri daha sonraki kümelere kıyasla daha yüksekti. 1961 anlaşması ile gönderilecek işçi adaylarının seçim ve yerleştirme görevleri, Türkiye'de Çalışma Bakanlığı'na bağlı İş ve İşçi Bulma Kurumu'na, Almanya'da ise Nürnberg'de bulunan Federal İşçi Kurumu'na (*Bundesanstalt für Arbeit*) havale edilmişti. O dönemde çok değerli olan yabancı dövizini yurtdışında meşru yoldan kazanabilme imkânının bu şekilde var olması, çok kısa bir süre içinde Türkiye'de potansiyel göçmen adaylarının sayısını büyük bir hızla arttırmıştı. Bu yoğun talep, ilgili makamları Almanya'da açık bulunan işyerlerinin sayısını Türkiye'nin tüm illerinde ilan etmeye mecbur etmiştir. Bunun sonucu olarak, kısa bir süre içinde bir milyonu aşan sayılardan ancak listenin üst kısmında yer alanlar yararlanabilmişlerdir. Buna rağmen gitmeyi akıllarına koymuş olanlar yine bu yıllarda “gayri resmi” yolları denemişlerdir. Gitmek isteyip sırası gelmeyenler ise, yasal hakları olan pasaport isteme işleminden sonra “turist” sıfatıyla yola çıkıp, bahatlarını Batı ülkelerinin inşaat, hizmet vs. gibi sektörlerinde aramaya koyulmuşlardır (Rist, 1978). Bu dönemin çok önemli bir özelliği, Avrupa'da İtalya, İspanya, Yunanistan gibi ülkelerden gelen işçilerden farklı olarak Türk işçilerin aile birleşimine izin verilmemesi olmuştur.

1961-73 yıllarını kapsayan zaman dilimine egemen olan bu durum, 1973'te patlak veren enerji krizi ile değişti. Büyük fabrikalar üretimlerini kısıtlar; işçi alımı birden tüm Avrupa ülkelerinde durduruldu. O dönemde OECD gibi uluslararası kuruluşlar, derhal işten çıkarılan işçilerin anavatanlarına dönüp dönmelerini araştırma ihtiyacı duymuşlardır. Yapılan ilk saha araştırmaları, örneğin Köln'deki 80.000 kadar Türk işçisinden hemen hemen hiçbirinin anayurda dönmediklerini göstermiştir (Abadan-Unat, 1988). İşsiz kalan işçiler, gerek Almanya'da gerekse komşu ülkelerde bulunan hemşehrilerini bulup, sorunun üstesinden gelmeye çalışmışlardır. Gerçekten

de bu bekleme döneminden birkaç ay sonra durum değişti. Örneğin 1974'te Alman otomobil endüstrisinde başgösteren işten çıkarma durumu altı ay sonra kesilmiş, fabrikalar eski elemanlarını geri almışlardır. Bununla beraber yeni göçmen işçi alma süreci 1973 sonunda kesinlikle durdurulmuş olmasına rağmen, bu defa bir insan hakkı olarak ileri sürülen "aile birleşimine izin verme" süreci başlatılmış oldu.

TÜRKİYE'NİN İŞÇİ TASARRUFLARINI DEĞERLENDİRME PLANLARI

Aile birleşimi sorunsalı resmi makamları o yıllarda hiç ilgilendirmemekle beraber, 1961'de resmîyet kazanan işgücü gönderme işlemleriyle birlikte Devlet Planlama Kurumu, Türk işçilerinin kazandıkları döviz ve tasarruf oranları ile çok yakından ilgilenmişlerdir. Bu satırların yazarı ile beş kişilik bir araştırma grubunun 1963 yılında gerçekleştirmiş olduğu araştırma, işçilerimizin tasarruf etme konusunda çok yüksek bir eğilim sahibi olduklarını ortaya koymuştur (Abadan-Unat, 1964: 94-96, Tablo. 72, 73, 74, 75). O tarihe kadar elden veya karaborsa yolu ile anayurda giren dövizlerin devlet hazinesine kazandırılabilmeleri için dönemin hükümeti yurt dışında iş gören Türk bankaları yolu ile havale edilen tasarruflar için özel bir kur ihdas etmiştir. Ayrıca DPT ve işçilerin kendileri diğer Akdeniz ülkelerinden farklı olarak işçi tasarruflarını değerlendirmek amacı ile iki model geliştirmişlerdir. Bunlardan birincisi "Köy Kalkınma Kooperatifleri", diğeri ise "İşçi Şirketleri"dir (Abadan-Unat, 2006: 90-93). Bu kuruluşlara üye olan kişiler, üyelik için belirli bir meblağı yatırmakla mükellef tutulmuş ve bunun karşılığı olarak yurtdışına gitme başvuru listelerinde sıra beklemekten muaf tutulmuşlardır. O dönemin ifadesi le "turnike" yolu ile yurtdışına gitme çok rağbet görmüş, ancak, ne yazık ki gidenler taahhüt ettikleri üyelik paylarını yollamamışlar, dolayısıyla kooperatifler bir çeşit "naylon" kuruluş olarak kalmışlardır (Osmy, 1975).

Diğer teşebbüs olan "İşçi Şirketleri" farklı bir yol izlemişlerdir. Yurtdışında belli bir il veya kazadan gelen işçilerin tasarrufları ile ileride çocuklarına bir işyeri kurmak hevesiyle oluşturulan bu şirketlerin küçük bir kısmı başarılı olmuştur. Doğru danışma, isabetli fizibilite (yapılabilirlik) hesapları yaptıran, bilgili yönetici bulabilen bazı işçi şirketleri, Türkiye'de yeni işyerleri açabilmişlerdir. Ancak Türk ekonomisinin neoliberalizm çemberine kayması ile fazla sermaye sahibi olmayan bu şirketler, zaman içinde İstanbul ya da dış odaklı piyasalara intikal ederek işçilerin elinden çıkmıştır. Büyük çoğunluk ise isabetsiz yer seçimi, acemilik, ekonomik düşüncelerden çok sadece prestijli proje olarak düşünülen şirketlerin önemli bir kısmı iflas etmiş, işçilerin tasarrufları da heba olmuştur (Abadan-Unat, 2006: 93-96; ISOPLAN, 1973). Bu alanda işçilerin benimsedikleri fikirleri etkin önlemlerle desteklemeyen DPT'nin rolü büyüktür. Sonuçta devlet sektörü, özel sektörün yanında, bir de işçi sektörü yaratmak isteyen kimi idealist "girişimci işçilerin" hayali kadük olmuştur.

AİLE BİRLEŞİMİ VE ÇOCUKLARIN EĞİTİM SORUNLARI

Aile birleşiminin kabul edilmesinden sonra Türk işçilerinin fiziki varlığı başta Almanya olmak üzere Avusturya, Fransa, Belçika, Hollanda ve Danimarka gibi diğer Avrupa ülkelerinde değişik boyutlar kazandı. Ancak hepsinde çocukların okullaşma durumu önemli bir sorun olarak ortaya

çıktı. Daha 1970'li yıllarda eğitimcilerin hemen hepsi bir çocuğun “okul öncesi eğitimden” yararlanmasının okul çağı eğitiminin temel taşı olduğunu savunuyorlardı. Ancak işçilerimizin büyük çoğunluğu Almanya’da bulunuyordu ve Almanya’da, Fransa’dan farklı olarak, bu tip bir eğitimin ulusal eğitim sisteminin bir parçası olmadığı görüşü egemendi. Bu durum Türk çocuklarının aleyhine gelişti. Almanya’nın federal yapısı nedeni ile eğitim sistemleri eyalete göre değişmektedir. Ancak hepsinde okul öncesi eğitim zorunlu değildir. Bu tür bir eğitim, okullaşma çağından önce Katolik Kilise gibi bazı dinî kurumlar ya da seküler eğitim kurumları tarafından verilmektedir. Ancak bu okulların tümü paralıdır. İşçilerimizin büyük çoğunluğu, çocukları İslâm’dan başka bir dinin telkini altında kalır endişesi ile onları dinsel kurumlara yollamamakta ısrar etmiş, diğer kurumların ücretini ise yüksek bulmuştur. Bu nedenle hazırlıksız ve eksik bir dil bilgisi ile ilkokula gelen Türk çocuklarının küçümsenemeyecek kadar büyük bir kısmı okul idareleri tarafından “*Sonderschule/özel okul*”a yönlendirilmişlerdir. Bu özel okullar aslında “belli bir zekâ düzeyinin altında bulunan çocuklar”a hastır. Türk çocuklarının Almanca diline hâkim olmamaları nedeni ile bu tür okullara gönderilmesi önemli bir farklılaştırma kararı olmuştur. Bazı aileler, bu duruma düşmemek için çocuklarını Türkiye’ye akrabalarının yanına göndermişlerdir. Bu da bu çocukların anne baba ilgisinden yoksun olarak yetişmelerine yol açmıştır. Bu sorunlar, o dönemde yeterli ölçüde kamuoyunda tartışılmadığı için, olumsuz sonuçları ancak daha sonraki yıllarda anlaşılmıştır (Abadan-Unat, 2006: 69, Tablo. 2.6).

Çocukların eğitimleri konusunda ortaya çıkan ve önemli sürtüşmelere yol açan diğer bir husus, okullarda Türkçe dersi veren öğretmenlerin niteliği olmuştur. 1970’li, 80’li, 90’lı, hatta 2000’li yıllarda, anadil olarak Türkçe, Almanya’da üç model çerçevesinde okutulmuştur. Bunlardan birincisi olan Bavyera modelinde, Türkiye kökenli çocuklar ayrı bir sınıfa toplanmış ve kendilerine tüm dersler Türkçe okutulmuştur. Burada varsayım ana babalarının er geç memleketlerine dönmeleridir. Buna karşın ikinci model olan Berlin modelinde, yabancı kökenli çocuklarla ilgili hiçbir ayırım yapılmamıştır. Bütün dersler Almanca okutulmuş, anadil de ayrı bir ders konusu olmamıştır. Hatta bazı okullarda öğrencilerin teneffüslerde, bahçede anadillerinde konuşmaları cezaya sebep olmuştur. En dengeli model olan üçüncü model ise Nordrhein Westfalen’de uygulanmıştır. Türklerin en yoğun oldukları bu eyalette, ilk öğrenim Almanca dilinde verilirken Türkçe anadili de okullarda okutuluyordu. Türkiye ile ilgili bilgi noksanlığını gidermek için Milli Eğitim Bakanlığı bazı Alman şehirlerinde Türkçe tarih, coğrafya, kültür dersleri verecek olan öğretmenler yollamaya başlamıştı (Bilmen, 1976). Bu dersler belirli okullarda ancak hafta sonu verildiği için öğrencilerin derslere devamı bir sorun olmuştur. Ankara’dan gelen öğretmenlerin de Almanca bilmemeleri meslekdaşları ile temas kurmalarını engellemiştir. Öte yandan bazı eyaletlerde yerel eğitim kurumları tercümanlıktan öğretmenliğe geçiş yapmış olan bazı şahısları istihdam etmişlerdir. Bu durum “yerliden devşirme Türkçe” öğretmenlerle “Ankara’dan yollanan öğretmenlerin” yetki alanları konusunda önemli anlaşmazlıklara yol açmıştır (Abadan-Unat, 2006: 69-70; Bilmen, 1966; Grossman, 1972).

Diğer önemli bir sorun, çocuk yardımı alanında ortaya çıkmıştır. İşçi çocuklarına yapılan

sosyal yardım konusunda Alman makamların nezdinde önemli anlaşmazlıklar çıkmıştır. Başlangıçta evli işçilere Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) anlaşması gereği çocuk sayısına göre farklılaşan ve artan çocuk paralarının ödenmesinde eşitlik kuralı uygulanmıştır. Buna göre anayurtta yaşayan çocuklarla Almanya'da oturan ve yetişenlere eşit miktarda çocuk yardım parası verilmiştir. Yüksek sayıda çocuk sahibi olan ailelere bu yoldan önemli bir ek gelir sağlanmıştır. Ancak Alman makamları, Türk idari mercilerin muhtarlıklar eliyle verdikleri çocuk sayısı belgelerinin kimi zaman gerçeği yansıtmadığını saptadıktan sonra çocuk parası politikasında önemli bir değişiklik yapmışlardır. 1975'den sonra çocuk paraları ancak Almanya'da sürekli oturmaları halinde Alman çocukları ile eşdeğer olarak ödenmiştir; anayurtta kalanlara değişik bir barem uygulanarak farklılık ilkesi uygulanmaya başlamıştır.

Yurtdışı göç hareketinin ilk yirmi yılı gözden geçirilince, yurtdışında yaşayan Türklerin bu dönemde tasarruflarını öncelikle anayurda aktarmaları ön planda yer almıştır. Nitekim, gerek Türkçe gerekse Almanca dilinde hazırlanan ilk on beş yılı kapsayan bibliyografların da doğruladığı üzere, yapılan yayınlarda yazıların ezici çoğunluğu göçün getirmiş olduğu ekonomik kazanımlar üzerinde yoğunlaşmıştır (Abadan-Unat, 1976).

TÜRK GÖÇ HAREKETİNİN KARAKTER DEĞİŞTİRMESİ

12 Eylül 1980 hareketi Türkiye'nin demokrasi alanındaki ilerlemesini durdurduğu gibi dış göç hareketine de farklı boyutlar kazandırmıştır. Anayurtta belli ideolojik nedenlerle ve etnik mensubiyet nedeni ile endişe duyan birçok yurttaş, başta yine Almanya olmak üzere çeşitli ülkelerde iltica hakkı talep etmeye başlamıştır. Bu alanda anayasa karşılığı olarak kullanılan Alman temel kanununda (*Grundgesetz*) "herkese iltica hakkının tanınmasını" amir hüküm olarak kabul etmiş olan 26. madde, Almanya'ya çok sayıda iltica başvurusunda bulunulmasına yol açmıştır. Bu durumu eleştirel gözlerle değerlendiren bazı çevreler, bu taleplerin önemli bir kısmının aslında "gizli ekonomik nedenlerle" yapıldığını ileri sürerek, temel kanunda değişiklik yoluna gitmişlerdir. Böylece 1990'lı yıllardan itibaren iltica hakkını talep eden ve Avrupa Birliği (AB) üye ülkesine mensup olmayan kimseler, istekleri değerlendirilinceye kadar "sığınmacı kamplarında" yaşamak zorunda bırakılmışlardır (Abadan-Unat, 2006: 277-285, Tablo, 4.13).

Türk işgücü göçünde yaşanan bir diğer önemli karakter değişikliği, ikinci kuşaktan başlayarak "özel girişimcilik" yayılması, birçok Türk yurttaşın kamusal hayatın değişik alanlarında işyerleri açmaları ve böylece "işveren" sıfatını da kazanmış olmalarıdır. Bu alanda her ne kadar gastronomik etkinliklerin –özellikle döner kebabı satanların– sayısında önemli bir artış olmasına karşın, Türkler mühendislik, mimarlık, doktorluk, dişçilik, nakliyatçılık, gıda imalatı, muhasebe servisleri gibi iş kollarında da çok sayıda bağımsız işyerleri açmışlardır. Bu gelişmeye paralel olarak sanat alanında da Türklerin varlığı giderek artmıştır. Bunun en son kriteri biri bakan olmak üzere 17 Türk erkek/kadının Almanya'nın siyasi meclislerinde ve hükümetlerinde yer almalarıdır. Kısacası Türk diasporası yıllar boyunca farklılaşmış, renklenmiş, sayıca artmıştır (Toksöz, 2006: 91-93; Abadan-Unat, 2011: 148-155).

1980 VE 90'LARDAKİ GELİŞMELER

Yurtdışında yaşayan işçilerimizin dönmeme kararları çoğaldıkça değişik gelişmeler ortaya çıktı. İşçilerimiz, bir yandan tasarruflarını değerlendirme çabalarını arttırırken, öte yandan buldukları ülkenin kamusal yaşamında da yer almaya başladılar. Nitekim ilk yıllarda dernekleşme eğilimleri çok sınırlı iken, bunların sayıları 1980'den sonra büyük ölçüde arttı. Bugün Avrupa'da yüksek sayıda Türk kökenli yurttaşların bulunduğu hemen her kentte hemşehrilik, meslekî mensubiyet, ortak çıkar gibi nedenlere dayalı yüksek sayıda dernek bulunmaktadır. Bunların bir kısmı yaşadıkları ülkenin ilgili makamları tarafından da akçalı açıdan desteklenmektedir. Böylece "etkili diaspora"lardan söz etmek mümkündür (Aydın, 2014; Kaya ve Tecmen, 2011).

Özellikle etnik kimliği ön plana çıkaran bu oluşumlar, Almanya'da 1980'lerde Alparslan Türkeş'in başkanlığı altında bulunan Milliyetçi Hareket Partisinin yurtdışında şubeler açmasına ve bu şubeler eliyle "Bozkurtlar" (*Graue Wölfe*) adlı aşırı milliyetçi gençlik örgütlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Alman makamları yabancı bir siyasi partinin uzantısı saydığı bu kuruluşları yasaklayarak fesih yoluna gitmiştir. Alman makamları benzer şekilde Necmettin Erbakan'ın başbakanlığı sırasında "Millî Görüş" ilkelerini savunan Millî Selamet Partisi'nin Bosna Hersek'teki kanlı iç savaş sırasında cemaat eliyle topladığı ve denetim altında bulundurduğu camilerdeki paraları kendi kasalarına aktaran üyelerinin çalışmalarını yasal denetime tabi kılmış ve Deniz Feneri adı verilen hayır derneklerinin faaliyetlerini yasaya aykırı bularak, sorumlularını hapis cezalarına çarptırmıştır. Halen de, Millî Görüş teşkilatı, Alman kamu makamları gözünde teröre sempati ile bakan bir kuruluş olarak değerlendirilmektedir.

ALMANYA'DA DÖNÜŞÜ TEŞVİK EDEN DÜZENLEMELER

1980'lerden sonra on yıl süre ile Alman Hıristyan Demokrat Partisi'nin başkanı sıfatıyla iktidara gelen Şansölye Helmut Kohl döneminde Türkiye kökenli işçilerin parasal teşvik yolları ile memleketlerine dönmelerinin özendirilmiş olduğu görülmektedir. 28 Kasım 1983'te yayınlanan ve Yugoslav, Türk, İspanyol, Portekizli, Faslı, Tunuslu ve Koreli işçilerin yararlanabildikleri yasaya göre, 1983-1984 seneleri arasında, kanunun aradığı koşullara sahip aile başkanına, fert başına 10.500 DM, her çocuk için de 1.500 DM ödenmiştir. Bu özendirici yasa sonucu olarak yaklaşık 250.000 Türk yurttaşı anayurda dönmüştür (Abadan-Unat, 2011). Aynı zaman diliminde Türkiye kökenli yurttaşlar 20.000 işyeri açarak 60.000 Türk yurttaşına çalışma olanağı sağlamıştır (Toksöz, 2006: 125-128; Loeffenholz ve Köpp, 1998: 99-100).

ALMANYA'NIN YENİ YABANCILAR YASASI VE ARTAN YABANCI DÜŞMANLIĞI (XENOPHOBIA)

Avrupa'da yabancı iş gücü kabul eden Fransa, Hollanda, Belçika gibi ülkelerden farklı olarak Alman yurttaşlığı vermede çok kıskanç davranan dolayısıyla *ius sanguinis* (kan esasına dayalı yurttaşlık) ilkesine bağlı kalan Almanya, 1990'lardan sonra Sosyal Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi şansölye Gerhard Schröder'in önderliğinde değişik bir yasal düzenleme getirmiştir. Buna gö-

re 1 Ocak 2000 tarihinde doğan her çocuk o tarihten itibaren hem anne babasının yurttaşlığına hem de Alman yurttaşlığına sahip olacaktır. Şu kadar ki, bu “geçici çiftte vatandaşlık” kuralı çocuğun en geç 23 yaşını doldurduğu tarihte yurttaşlıktan birini seçme zorunluğuna sahip olmaktadır. Buna göre bu genç tercihini 18 yaşından itibaren beyan edebilecek, eğer 23 yaşını doldurduğu tarihe kadar bu tercihi alenen beyan etmezse, Alman vatandaşlığını otomatik olarak kaybetmektedir (Kaya, 2013).

İki Almanya'nın 1990'da gerçekleşen birleşmesi, yabancı düşmanlığını gözle görülür ölçüde arttırmıştır. Yabancıların giderek kamusal alanlarda görünür hale gelmesi, Hans-Joachim Hoffmann-Nowotny'nin “yeni alt sınıf oluşması” kuramını doğrular niteliktedir. Bu kurama göre, göçmenler geldikleri toplumda bir tür yeni “alt tabaka” (*Unterschichtung*) oluşturdukları ölçüde yadırganıyor ve eleştiri konusu haline geliyorlar (Hoffmann, 1973: 197-198). Daha 1982'de Batı Almanların % 62'si Almanya'da gereğinden fazla yabancı olduğuna inanıyordu ve % 50'si bu yabancıların ülkelerine geri gönderilmeleri gerektiğine inanıyordu. 1990'da ise sadece Almanların % 34'ü Almanya'da doğmuş ve orada okula gitmiş bir Türke Alman olarak bakılabileceğine inanıyordu. Bu orana dahil olanların % 46'sı ise 15-29 yaşındaki Alman gençlerden oluşmaktaydı (Abadan-Unat, 2006: 277-296; Moosavi, 2013).

İki Almanya'nın birleşmesi, Almanlar arasında da bir aidiyet meselesi doğurmuştu. Doğru Almanlar, batıdaki kardeşlerini fazla kozmopolit oldukları için yadırgıyorlardı. Batı Almanlar ise, doğudaki kardeşlerine geri kalmış gözü ile bakıyorlardı ve küçümsüyorlardı. Aslında birleşmeyi istemeyen birçok ünlü Alman düşünür de vardı. Örneğin Günther Grass gibi bazı edebiyatçılar ve Jürgen Habermas gibi bazı filozoflar bu görüşü paylaşıyorlardı. İşte bu görüşlerin ortaya çıkmasında, bir bakıma önce 1992'de Rostock'ta bir sığınmacılar kampına karşı yerli halkın beş gün süren muhasarası, daha sonra ise Solingen'de beş Türk'ün ölümü ile sonuçlanan ev yakma olayı belirleyici olmuştur (Abadan-Unat, 2006). Bu durum, o tarihten bu yana çok uzun bir geçmişi olan ve henüz karara bağlanmamış “döner cinayetleri”ni de kısmen aydınlatmaktadır.

Basın ve sosyal medyanın gösterdiği üzere, geçen yıllar yabancı düşmanlığını azaltmamış, aksine arttırmıştır.¹ Özellikle 2013'ten bu yana, Ortadoğu çatışmalarında IŞİD adını taşıyan terör örgütünün korkutucu cezalandırma örnekleri ve eylemleri, yabancı düşmanlığını büsbütün arttırmıştır. Nitekim Almanya'nın Dresden kentinde PEGIDA (Batı'nın İslâmlaştırılmasına Karşı Yurtsever Avrupalılar) adlı grup tarafından 2014 yılının son aylarından itibaren her Pazartesi günü tekrarlanan ve büyük sayıda insanları bir araya getiren gösteriler, Hitler dönemindeki ırkçı hareketleri andırmaktadır.

1 Son zamanlarda özellikle Almanya'da başgösteren İslâm aleyhtarı hareket olan PEGIDA (Batı'nın İslâmleşmesine Karşı Yurtsever Avrupalılar, *Patriotische Europaer gegen die Islamisierung des Abendlandes*), Dresden'de 18 Ekim 2014 tarihinde dernek olarak hukuki bir hüviyete kavuşmuştur. Bu hareketin kurucusu sabıkalı Lutz Bachmann adında bir kişidir. Derneğin en yakın bağları Dresden'deki Alman Liberal Parti (FDP) ile kurulmuş olup, futboldaki hooliganlarla da sıkı birt işbirliği içinde bulunmaktadır. Bachman, 23 Ocak 2015 tarihinde medyaya sızan Hitler-vari fotoğraflarının ardından istifa etmek zorunda kalmıştır. Başlıktaki “İslâm aleyhtarlığı” aslında Türk aleyhtarlığı olarak amlaşılmalıdır.

ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK VE GÖÇMENLERİN TOPLUMLA BÜTÜNLEŞME (INTEGRATION) POLİTİKALARI

Kültürel çoğulculuk birbirinden farklı grupların sınırlı bir hoşgörü atmosferi içinde kendi kültürel gereksinmelerini karşılamak ve öğrenmek hususunda yan yana, organik bir etkileşime girişmeksizin “birlikte yaşamaları”dır. Bunun en tipik örneği Osmanlı İmparatorluğu’nda yan yana fakat birbirine müdahale etmeksizin yaşamlarını sürdüren “millet” sistemidir. Buna karşın çokkültürlülük (*multiculturalism*), bir toplumda farklı kültürlerin bir arada yaşamasını onaylayan bir “tanıma politikası”nın varlığı anlamına geliyor. Kapsamlı olarak bu kavramın iki ögesi vardır: a) Bireyin kendi kültürel mirasını anlaması ve değerli bulması, b) Kendi grubundan başka gruplara ait kültürel mirasa karşı saygı ve ilgi göstermesi.

Kanada ve Avustralya gibi ülkelerde çokkültürlülük politikası bir yandan etnik/dinsel gruplara özgü ayrı politikalar oluşturulmasına yol açmaktadır ve o grubun dilinde öğretim yapılmasına olanak vermektedir. Öte yandan “olumlu ayrımcılık” (*affirmative action*) gibi politikalar, kamusal alanda yeterli derecede temsil edilmeyen zenciler, kadınlar gibi gruplara “kota” ayırmak suretiyle parlamentolara seçilme, üniversitelere girme hakkını elde etme gibi olanaklar yaratmaktadır (Abadan-Unat, 2006: 227-228; Kaya, 2014; Modood, 2007). Günümüzde çokkültürlülük çok tartışılan bir politikadır. Bu politikalar aynı kültürü paylaşan yurttaşlar arasında çok sıkı bir dayanışma yarattığı için bir çeşit “ayrılık ada”ları sayılabilecek “getto”ların oluşmasına yol açmaktadır. Bunların Almanya’daki en göze çarpan örnekleri Berlin’de Kreuzberg ve Wedding, Köln’de Keup Strasse, Münih’te istasyon civarı gibi semtlerdir. Avrupa’da yüksek sayıda göçmen kökenli “yeni yurttaşlar”ın sayısı arttıkça, hükümetler daha önce olduğu gibi göçü yok sayan politikalarından vazgeçmek zorunda kalmışlardır (Bronner, 2010; Kaya, 2007; Tribalat, 2003; Scott, 2007; Mandel, 1989; Kaya ve Kentel, 2008: 143-158). Nitekim Federal Almanya’nın Cumhurbaşkanı Christian Wulff Almanya’nın elli yıldan sonra bir “göç ülkesi” haline geldiğini ve İslâmın da Almanya’da var olan dinler arasında sayılması gerektiğini ifade etmiştir.

“İLİMLİ İSLÂM”I YARATMA ÇABASI VE GÖÇMENLER

Özellikle Avrupa’da yaşayan ve dinî inanç olarak İslâmı benimseyen göçmenlerin dinsel görevlerini yerine getirmek için inşa ettikleri camiler için, kimi ülkelerde demokratik ilkelerle bağdaşmayan yasaklar getirilmiştir. İsviçre’de ezan yasağı, bazı Alman eyaletlerinde minarelerin yüksekliğine ilişkin yasal yol ile getirilen sınırlamalar buna ilişkin çarpıcı örneklerdir. Oysa Jürgen Habermas’ın belirttiği gibi, çokkültürlü toplumlar, yaşam biçimlerinin eşit haklarla birlikte korunması, her yurttaşa bir kültürel miras dünyası içerisinde büyüme ve çocuklarını bu yüzden ayırıma uğramaksızın aynı dünya içinde büyütme fırsatını sağlamak anlamına gelir. Bununla beraber, özellikle Müslüman kadınların kıyafet ve başörtülerine getirilen yasal sınırlandırmalar, Fransa’da yasal yolla her türlü baş örtme ile ilgili kamuya ait okul ve devlet dairelerinde uygulanan yasaklar, Almanya’da kamu görevlerinin dinsel işaretler taşımamaları tarzındaki buyruklar, geri tepen bir etki ile bir yandan yerli halk arasında aşırı milliyetçiliğe ve kör bir İslâmofobiye, öte yandan yaban-

cı kökenli “yeni yurttaşlar” arasında da İslâm’a karşı fanatik bir bağlılık türetmektedir. İnsan haklarına karşı duyarlı, gerçek demokrasiyi savunan ülkelerde “hoşgörü”nün sınırları konusunda son zamanlarda pek çok araştırmanın yayınlanması bu sorunun ciddiyetini göstermektedir (Göle, 2009; Hale ve Özbudun, 2009; Güllap, 1996).

Küreselleşme süreci, yukarıda belirtilen bu eğilimi son on yılda büsbütün güçlendirmiştir. Danimarkalı toplum bilimci Carl-Ulrik Schierup’un belirttiği üzere, küreselleşme süreci etnik ve dinsel farklılıkların aslında tüm gelişmiş ülkelerde refahtan pay alamayan, dışlanmış bir “alt sınıf” oluşturmuştur. Mega-kentlerin büyümesine bağlı olan bu yeni eğilim, iki birbirinden farklı yeni sınıf yaratmış bulunmaktadır. Bu konuyu en fazla işlemiş olan kent toplum bilimcisi Saskia Sassen bu iki yeni sınıfa işaret etmektedir: Bir çeşit “jet society” adını verebileceğimiz “uluslararası üst sınıf”la, bu sınıfın o mega-kentlerde yaşamlarını kolaylaştıran, örneğin köpek gezdirmek, saksı-çiçek sulamak, gömlekleri kolalamak gibi farklılaşmış hizmetler de sunan ve çoğu defa ülkeye illegal yollardan girmiş ve hemen hemen hiçbir medeni haktan tam anlamı ile yararlanamayan “yeni alt proletarya” (Sassen, 2005; Joyce, 1985; Erder, 2006). Son yıllarda New York’ta Wall Street egemenliğine karşı yükselen protesto sesleri ile Londra, Madrid’de patlayan bombalar bu eğilimin son tezahürleridir. Toplumsal adaletsizliğe karşı sessiz kitlelerin bu haykırışları, yakın gelecekte ancak sosyal refah devletinin yeniden yaratılması ile giderilebileceği şeklinde bir takım çıkarımlara götürmektedir bizleri. Bu çetin sorunların çözümü kuşkusuz ulus-devlet sistemini reddeden, onun yerine sadece ortak bir dine mensubiyet sahibi olma anlayışı ile çözülemez. Ulus-devlet, günümüzde tüm göç hareketlerinin yarattığı yeni toplum dokusuna ve beraberinde getirdiği yeni meselelerine rağmen, varlığını devam ettirmektedir. Günümüz meselesi, bu yeni eğilimleri ile ulus-devletin şekil ve öz değiştirmiş olan meselelerini insan haklarına dayalı ve eşitlikçi bir politika ile bağdaştırmaktır.

2000’DEN BU YANA GÖÇMEN KÖKENLİ KADINLARIN SORUNLARI

20. yüzyılın ikinci yarısında göçmen kadın konusu, çoğunlukla aile birleşim yolu ile gündeme geliyordu. Bu birleşmeler sonucunda çoğunlukla evli olarak gelen kadınlar kendilerine yüklenen bekleme süresini tamamladıktan sonra iş piyasasına giriyor ya da ev kadınlığını sürdürüyordu. Oysa 1989’dan bu yana güney-kuzey göç akımının yanı sıra doğu-batı eksenini de önem kazanınca, kadın göçmenler çeşitli kimliklerle ortaya çıkmaya başladılar. Başka bir deyişle, uluslararası göç “kadınlaştı”. Nitekim günümüzde Avrupa’da bulunan göçmen işçilerin % 52.4’ü kadındır. Bu kadınlar yaş, medeni statü, eğitim düzeyi, ulusal, etnik ve dinsel kimliklerle yer aldıkları ekonomik faaliyet alanı açısından büyük farklılıklar göstermektedirler. Bu gelişme, Türk kadınları için de aynı ölçüde doğrudur.

Yasadışı İstihdam, Seks Ticareti

Günümüzde artan sayıda kadın, aile bireyi olarak değil, tek başına göç etmeye karar vermektedir. Bir diğer kısım ise, yasa dışı yollarla ve eğlence sektörü kanalı ile seks ticareti alanına girmiştir. Bu-

na ayrıca, eğitilmiş ve meslekî bilgiler taşımalarına rağmen, AB'nin temel ilkelerinden sayılan ikinci ve üçüncü kuşak genç kadınlardan istihdam alanında eşit fırsat ilkesinin de esirgenmekte olduğunu eklemek gerek. Göçmen kadınlar, özellikle boşanmaları ya da tek başına bulunmaları halinde ev hizmeti işçisi olarak çalışmaktadırlar. Yasadışı göç, insan ticareti ve fuhuş sorunlarının gerektirdiği önlemlerin alınmasını güçleştiren etkenlerin başında, göreceli olarak serbest sayılan sınır denetimleri ve güçlü bir dayanışmayı sağlayan ulusötesi ağ mekanizmaları gelmektedir. Türkiye'nin 1950'lerde "artan işgücü ihraç eden" bir ülke olmasına karşın, 1990'dan bu yana bu kez "göçmen ve sığınmacı ithal eden" bir ülke haline gelmesi, kadın meselesini büsbütün güçleştirmiştir.

2002 yılında Sema Erder ve Selmin Kaşka tarafından yapılan bir araştırmaya göre, sosyalist ülkelerden Türkiye'ye gelen kadınların bu işi para biriktirmek için yaptıklarını ortaya koymuştur (Erder and Kaşka, 2003). Çoğu yasa dışı yollardan gelip yakalandığında sınır dışı edilen bu kadınların çoğu, Azerbaycan, Moldova, Romanya, Ukrayna'dan gelmektedir. Bir kısmı ev işlerinde ve yaşlı bakımında, diğer bir kısmı ise eğlence sektöründe çalışmaktadır. Avrupa Konseyi ve AB Parlamentosu, bu kadınlara ilişkin önemli koruyucu politikalar ürettikleri halde, küreselleşmenin yaratmış olduğu fiziksel ve iletişimsel yakınlaşma, bu alandaki sömürüyü kaldırma yerine daha da pekiştirmiştir (Abadan-Unat, 2006; Split, 2013).

Müslüman Göçmen Kadınlar ve Başörtüsü Konusu

Türkiye, İslâm dünyasının içinde laiklik ilkesini anayasa yolu ile kabul etmiş tek ülkedir. 10. madde ile cinsiyetler arasındaki eşitlik ilkesi anayasal güvence altına alınmıştır. Ancak dış göç akımı, son yıllarda çok değişik gelişmelere kapı açmış bulunmaktadır. Göç edilen ülkelerde tamamen erkekler tarafından denetlenen İslâmî cemaatlerde Avrupa anayasalarının teminat altına aldıkları vicdan özgürlüğü, öncelikli bir hak olarak ele alındı. Bu cemaatlerin telkini ile Türk topluluklarının geniş bir kesiminde kadınların geleneksel giyim ve davranış biçimlerinin benimsenmeleri sağlanmıştır. Geleneksel başörtüsü veya türban, vicdan özgürlüğünün tartışma götürmez bir işareti sayılmaktadır. Grubun iç yapısı ne kadar kapalı ise –özellikle "zincirleme göç" (*chain migration*) durumlarında– genç kız ve kadınların bu baskıya karşı koymaları güçleşmektedir. Başka bir deyimle, kişisel özgürlüğe erişmek, birçok durumda Avrupa'da Türkiye'de olduğundan daha güçtür. Bu durum özellikle büyük kentlerde yaşayan Türk kadınları için doğrudur. Son zamanlarda türban konusundaki uygulamaların Türk üniversitelerinde değiştirilmiş olması da bu eğilimi içte ve dışta güçlendirmektedir.

ARTAN ULUS-ÖTECİLİK (TRANSNASYONALİZM):

ÇİFTE VATANDAŞLIK VE YURTDIŞINDAN OY KULLANIMI

Göç kuramları arasında son yıllarda giderek önemi artan bir alan, ulus-ötecilik (transnasyonalizm) çalışmaları sayesinde oldu (Özkul, 2012). Daha önceki dönemde göç kabul eden ülkeler, yalnızca göçmenlerin geldikleri toplumlara uyum sağlayıp sağlayamadıklarını, başka bir deyimle entegrasyonun gerçekleşip gerçekleşmediğini önemsiyorlardı. Oysa ilerleyen yıllarda, göçmenle-

rin geldikleri ülke ile olan bağlarının azalmadığını, aksine bazı durumlarda, özellikle teknolojinin sunduğu artan fırsatlar sayesinde, arttığını gözlemlediler. Bu süreçte ulus-ötesi araştırmalar da önem kazandı. Bu alandaki en önemli araştırmacılarından biri Thomas Faist (2007), çifte vatandaşlık (*dual citizenship*) taleplerinin dünyada giderek arttığını kanıtladı. Türk göçmenlerin en yoğun olarak bulunduğu Almanya devleti ise, yakın zamana kadar çifte vatandaşlık konusunu onaylamıyor, göçmenlerin belirli bir yaştan sonra iki vatandaşlık arasında bir seçim yapmalarını istiyordu. Bu sosyal demokratların önerisiydi. Ancak bu tercih zorunluluğu, özellikle ikinci ve sonraki kuşak göçmenler arasında ciddi psikolojik sıkıntılara yol açmıştır. Yaşamının geri kalan bölümünü Almanya'da geçirmeye karar vermiş bu tip göçmenlerle, onların anne ve babaları dahi, Türk vatandaşlığından vazgeçmek konusunda ruhen oldukça zorluk yaşamışlardır.

Ancak 2014 yılında alınan bir karara göre, Almanya devleti çifte vatandaşlık sahibi olmayı kolaylaştırdı. Alınan karara göre, “yabancı anne ve babaların Almanya’da doğan ve büyüyen çocukları için gelecekte seçme zorunluluğu kalkıyor ve birden fazla vatandaşlık kabul ediliyor”du.² Bu yeni düzenlemeye göre, doğum anından itibaren çifte vatandaşlığa sahip olan kişiler, 1990 yılından sonra Almanya’da doğmuş ve büyümüş iseler, çifte vatandaşlıklarını koruyabilecekler. Bu düzenleme, her ne kadar birinci nesil göçmenleri kapsamasa dahi, yeni nesil göçmenler için iki yönlü aidiyet bağlarının olmasının gayet normal olduğunun Almanya devleti tarafından da kabul edilmiş olması için önemli bir karardır.

Ulus-öteciliğin başka bir örneği de yurtdışı göçmenlerin anavatanlarındaki siyasete katılım olanakları, örneğin “yurtdışından oy kullanımı”dır (*expatriate voting*) (Bauböck, 2005). Yurtdışından oy kullanımı, yeni bir olgu olmamakla birlikte uygulama alanı yıllar geçtikçe genişlemiştir. Bugün yüzü aşkın ülke, yurtdışından oy kullanımına imkân sağlamaktadır. Türkiye’de 1980’lerden beri ülke dışından oy kullanmaya dair yasalar bulunmaktadır ancak, 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimi’ne dek ülkede ikamet etmeyen vatandaşların oy verebilmesi ancak sınır kapılarında mümkün olabilmıştır. Bu düzenlemenin değişmesindeki önemli bir neden, siyasi partilerin yurtdışında verilen oylardan beklentisinin büyük olmasıdır. Bu amaçla, bazı Avrupa ülkelerinde çeşitli mitingler ve kampanya gezileri düzenlenmiştir. Ülke dışında ikamet eden en büyük Türkiye Cumhuriyeti vatandaş topluluğunu barındıran Almanya, bu tür siyasi kampanyaların hedefi olmuştur. Almanya’da siyasi partiler ancak sivil toplum örgütü olarak faaliyet gösterebilmektedir (Abadan-Unat vd., 2014).

2014 seçimlerinde de yurtdışında yaşayan ve ikamet ettikleri ülkelerde oy kullanamayan vatandaşların, seçimlere katılabilmelerine imkân veren bu hakkı kullanmaları ve yüksek oranda oy vermeleri beklenmekteydi. Çünkü son dönemdeki göç eğilimlerinin analizinde kullanılan ulus-ötecilik ve döngüsel göç (*circular migration*) gibi kavramlar, yurtdışında yaşayan seçmenle-

2 Almanyanın Yabancılar Yasası’nda yapılan son değişiklik sayesinde yurtdışında doğmuş olan Türk yurttaşları 23 yaşına kadar sahip oldukları çifte vatandaşlık statüsünden birini tercih etme zorunluğu kalkmıştır. 1 Ocak 2000 tarihinden sonra Alman topraklarında doğan gençler geçici olarak sahip oldukları çifte vatandaşlık hakkına otomatik olarak sahip olacaklardır. Böylece *ius sanguinis* ilkesi *ius soli* lehine olarak önemli şekilde değiştirilmiştir oldu.

rin anavatanlarındaki seçimlerde oy kullanmak isteyebileceğini düşündürmekteydi. Bununla birlikte, yurtdışından anavatandaki seçimlere katılım davranışlarını inceleyen akademik çalışmalar, yurtdışındaki seçim sandıklarında oy kullanma oranının anavatandaki oy kullanma oranlarından dikkate değer ölçüde düşük olduğuna işaret etmektedir. Bu çalışmalara göre, yurtdışından oy kullanımına katılımın düşük olması beklenmedik bir sonuç olmasa da, katılımın çok daha yüksek olmasını bekleyen siyasi partiler ve gözlemciler için sürpriz olmuştur. Ancak katılımın düşük olmasının nedenleri çeşitlidir. İlk defa bu yola başvurulmasının ve dolayısıyla yeterli alt yapının hazırlanamamasının etkisi de büyüktür. Ulus-öteciliğin getireceği yeni gelişmeler beklenmektedir.

SONUÇ

İnsanlık yeni umutlar inşa ettikçe ve uzaya yolculuk hayal olmaktan çıkıp, yakın bir gelecekte gerçekleşme durumu düşünülürse, bitmeyen göçün yeni türleri karşımıza çıkacaktır. Bunların içinde en yakın olanı, sürdürülebilir kalkınma modeline uymayıp, doğa kaynaklarını hunharca gasp eden ülkelerdeki aç nüfusların yeni topraklar aramaya kalkışmaları olacaktır. Böylece bir yandan terör ve korku, kanlı savaşlar, öte yandan doğaya karşı eli kolu bağlı olan insanın acı kaderi bir kere daha ortaya çıkacaktır.

KAYNAKÇA

- Abadan, N., *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, DPT Yayınları, Ankara, 1964.
- , *Studie über die Lage und Probleme der türkischen Gastarbeiter in der BRD, Arbeitsplatz Europa*, Köln, 1966.
- , “Turkish Workers in West Germany: A Case Study”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt XXIX, No. 1, Mart 1969, s. 21-51.
- , “Le non-retour a l'industrie, trait dominant de la chaine migratoire turque”, *Sociologie du Travail*, Special Issue on Les travailleurs immigrés, No. 3/72, Paris, 1972, s. 278-293.
- Abadan Unat, N., *Bitmeyen Göç - Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- , “Turkish External Migration and Social Mobility”, P. Benedict, E. Tümertekin ve F. Mansur (der.), *Turkey - Geographic and Social Perspectives*, E.J.Brill, Leiden, 1974, s. 362-402.
- , “Turkish Migration to Europe (1960-1975) - A Balance Sheet of Achievements and Failures”, N. Abadan-Unat (ed.), *Turkish Workers in Europe, 1960-1975 - A Socio-Economic Reappraisal* içinde, E.J.Brill, Leiden, 1976, s. 1-44.
- , “The Socio-Economic Aspects of Return Migration to Turkey”, *Migration-A European Journal of International Migration and Ethnic Relations*, No. 3, 1988, s. 29-59.
- , *Turks in Europe-From Guestworker to Transnational Citizen*, Berghahn Publications, New York, 2011.
- Abadan-Unat, N. R. Keleş, R. Penninx, H. van Renselaar, L. van Velzen ve L. Yenisey, *Göç ve Gelişme - Uluslararası İşgücü Göçünün Boğazlıyan İlçesi üzerindeki Etkilerine İlişkin bir Araştırma*, Nuffic-A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara, 1975.
- Abadan-Unat, N., V. Çıdam, Z. Kadirbeyoğlu, S. Kaynak, B. Özay ve S. Taş, “Avrupa'da Yaşayan Türklerin Oy Verme Davranışları ve 2014 Türkiye Cumhurbaşkanlığı Seçimi”, *Araştırma Raporu*, Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul, 2014.

- Arnd-Michael, N., K. Schittenhelm, O. Schmidter ve A. Weiss (der.), *Göç ve Kültürel Sermaye, Türkiye, Almanya, Kanada ve Büyük Britanya Yüksek Vasıflı Göçmenler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Aydın, A., *Die neue türkische Diasporapolitik*, Stiftung Wissenschaft und Politik, Berlin, 2014.
- Bauböck, R., "Expansive Citizenship - Voting Beyond Territory and Membership", *Political Science and Politics*, Cilt 34, No. 4, Ekim 2005, s. 683-687.
- Bilmen, S., *Türkiye Cumhuriyetinin Taraf veya Dahil olduğu Kültür Anlaşmaları*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1966.
- Bilmen, S.M., "Educational Problems Encountered by the Children of Turkish Migrant Workers", N. Abadan-Unat (der.), *Turkish Workers in Europe* içinde, E.J.Brill, Leiden, 1976, s. 235-252.
- Bronner, L., *La Loi du Ghetto*, Calmann-Levy, Paris, 2010.
- Coşkun, Y. ve A. S. Türkyılmaz, "Analyzing the Aspects of International Migration in Turkey by Using 2000 Census Results", A. İçduygu ve K. Kirişçi (der.), *Land of Diverse Migrations - Challenges of Emigration and Immigration in Turkey* içinde, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 365-440.
- Erder, S., *Refah Toplumunda Getto*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Erder, S. ve S. Kaşka, *Irregular Migration and Trafficking in Women: the Case of Turkey*, IOM, Geneva, 2003.
- Faist, T. (der.), *Dual Citizenship in Europe: From Nationhood to Societal Integration*, Aldershot, Ashgate, 2007.
- Glick Schiller, N. ve I. Basch, "From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration", *Anthropological Quarterly*, 68 (1), 1995, s. 48-63.
- Göle, N., *İç-İçe Girişler: İslam ve Avrupa*, Metis Yayınları, Ankara, 2009.
- Grossman, W., "Kinder auslaendischer Arbeiter", S. Geiselberger (der.), *Schwarzbuch, Auslaendische Arbeiter*, Fischer Verlag, Frankfurt, 1972, s. 133-146.
- Gülalp, H., "Islamism and Kurdish Nationalism: Rival Adversaries of Kemalism in Turkey", S. Tamara (der.), *Islamism and the Question of Minorities* içinde, Scholars Press, Atlanta, GA, 1996, s. 82-96.
- Hale, W. ve E. Özbudun, *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Rise of the AKP*, Routledge, Londra, 2009.
- Hoffmann-Nowotny, H.J., *Soziologie des Fremdbarbeiterproblem*, Stuttgart, 1973.
- ISOPLAN, *Türkische Arbeitnehmergesellschaften in der B.D.R.* Saarbrücken, Bonn, 1973.
- Joyce, M. M., "A Crisis Of Culture", İ. Başgöz ve N. Furniss (der.), *Turkish Workers in Europe-An Interdisciplinary Study*, Indiana University Press, Indiana, Bloomington, 1985.
- Kaya, A., "French Muslims. A Quest for Republican Resistance", *REMI, Revue Européenne des Migrations Internationales*, Cilt 22, No. 3, 2007.
- , "Multiculturalism: The Culturalization of what is Social and Political", *Perceptions, Journal of International Affairs*, Cilt XVIII, No. 3, 2013, s. 63-91.
- , "Transnationale Staatsbürgerschaft: Deutschland-TürkInnen und die sich liberalisierende Regelung der Staatsbürgerschaft", B. Pusch (der.), *Transnationale Migration am Beispiel Deutschland und Türkei* içinde, Springer Verlag, Wiesbaden, 2013, s. 131-146.
- Kaya, A. ve A. Tecmen, "The Role of Common Cultural Heritage in External Promotion of Modern Turkey", *Working Paper 4.EU/4/2011*, İstanbul Bilgi University, European Institute, 2011.
- Kaya, A. ve F. Kentel, *Belçika Türkleri - Türkiye ile Avrupa Birliği Arasında Köprü mü, Engel mi?*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Loeffenholz, H.D. ve G. Köpp, *Ökonomische Auswirkungen der Zuwanderung nach Deutschland*, Duncker & Humboldt, Berlin, 1998.
- Mandel, R., "Turkish Headscarves and the 'Foreigner Problem': Constructing Difference Through Emblems of Identity", *New German Critique*, Kış 1989, s. 27-46.
- Modood, T., *Multiculturalism: A Civic Idea*, Polity Press, Cambridge, 2007.

- Moosavi, L., "Islamophobia in the representations of Islam and Muslims by the British government between 2001 and 2007", *Turkish Journal of Sociology*, 2013/2, 3/27, 2013, s. 333-368.
- Osmay, S., *Türkische Dorfsentwicklungsgenossenschaften*, Bundesministerium für Wissenschaftliche Zusammenarbeit, Bonn, 1975.
- Özkul, Derya, "Ulus-ötesi Göç: Kuramsal Bir Değerlendirme", A. Şirin ve G. Ihlamur-Öner (der.), *Uluslararası Göçü Yeniden Düşünmek: Yeni Yaklaşım ve Yönelimler* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 483-501.
- Rist, R. C., *Guestworkers in Germany - The Prospects for Pluralism*, Praeger Publications, New York, 1978.
- Sassen, S., *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton University Press, 2005.
- Scott, J. W., *The Politics of the Veil*, Princeton University Press, Princeton, 2007.
- Split, J., "Offshoring und Migration. Call Centers in Istanbul", B. Pusch (der.), *Transnationale Migration am Beispiel Deutschland und Türkei* içinde, Springer Verlag, Wiesbaden, 2013, s. 253-263.
- Toksöz, G., *Uluslararası Emek Göçü*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Tribalat, M., "The French 'Melting Pot': Outdated - or in need of reinvention?", S. Milner ve N. Parsons (der.), *Reinventing France: State and Society in the Twenty-First Century* içinde, Palgrave, Hampshire, 2003, s. 127-142.